

Світлої пам'яті Олександра Олександровича Тортіки

13 грудня 2015 р. на сорок дев'ятому році життя трагічно обірвався життєвий шлях талановитого вченого, доктора історичних наук, професора Олександра Олександровича Тортіки. Помер він у розквіті своїх сил. І тим тяжчою є втрата для всіх нас, бо всі ми сподівалися, що він буде жити та жити, віддаючи усі свої сили та досвід науці. Проте доля розпорядилася інакше...

Саме науці Олександр Олександрович присвятив більше 25 років свого нетривалого життя. Останні п'ятнадцять років життя Олександра Олександровича були тісно пов'язані з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Народився Олександр Олександрович Тортіка 29 вересня 1967 р. у м. Харкові. Вже у шкільні роки виявляв великий інтерес до історії та археології. Вже тоді він брав участь в археологічних експедиціях. Як наслідок, Олександр поступає на навчання на історичний факультет Харківського державного університету, який закінчує в 1991 р. Там він проходив спеціалізацію на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології. Науковим керівником його курсових та дипломної робіт був відомий археолог – доктор історичних наук, професор В. К. Міхеєв. Вже студентом О. О. Тортіка брав участь у багатьох наукових конференціях, на одній із яких я й мав можливість познайомитися з ним. Пам'ятаю, що тоді, а було це на початку лютого 1991 р. на Другій всесоюзній конференції з болгаристики в Харкові, доповідь Олександра Олександровича, присвячена протоболгарам, справила на мене дуже позитивне враження. Таке ж враження на мене справила його участь в обговореннях доповідей (тоді Олександр Олександрович підтримав ідеї моєї доповіді та надав мені ще дані про додаткові публікації на тему мого дослідження). При цьому я ще й подумав, що вміє Володимир Кузьмич Міхеєв підбирати наукові кадри для навчання в аспірантурі.

Але сталося так, що Олександр Олександрович писав свою кандидатську дисертацію не як аспірант, а як здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук. Після закінчення Харківського державного університету він працював викладачем у Харківській державній академії культури. Я тривалий час про це не знав, бо не

бачив його аж 8 років. Проте в 1999 р. В. К. Міхеєв представив до розгляду в Спеціалізованій вченій раді нашого Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського, вченим секретарем якої тоді я був, кандидатську дисертацію свого учня О. О. Тортіки, присвячену протоболгарам, але з дуже складною назвою. Скажу відверто, таких дисертацій у нас ще не було. Спецради інших установ також не могли взяти до захисту цю дисертаційну роботу через її оригінальність. Тому було вирішено, що в Спецраді Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського має відбутися захист кандидатської дисертаційної роботи Олександра Олександровича Тортіки за спеціальністю “07.00.02 – Всесвітня історія”. Остаточна назва дисертації – “Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр.): методика досліджень кочових суспільств Середньовіччя”. Офіційними опонентами тоді були запрошені відомі вчені з Києва: доктор історичних наук О. М. Приходнюк (Інститут археології НАНУ) та кандидат історичних наук (нині доктор історичних наук) О. Б. Головка (Верховна Рада України). Захист було призначено на початок 2000 р.

Скажемо так, що ця подія мала велике значення не лише для дисертанта, а й для його колег. Захист кандидатської дисертації О. О. Тортіки відбувся у призначений термін, і все пройшло на досить високому академічному рівні. Нікого із присутніх на засіданні робота не залишила байдужим. Дуже був задоволений науковий керівник – заслужений діяч науки і техніки України, д. і. н., професор В. К. Міхеєв. Як зазначив перший офіційний опонент д. і. н. О. М. Приходнюк, “дисертаційна робота О. О. Тортіки являє собою новий напрям у номадологічних дослідженнях”. І така оцінка була дуже справедливою.

Зауважимо, що захист цієї дисертаційної роботи є наслідком багаторічних наукових пошуків Олександра Олександровича, починаючи зі студентських часів. Отже, робота готувалася більше 10 років. До цього вважалося, що в середині VII ст. політичне утворення Велика Болгарія охоплювало лише Східне Приазов'я, тобто мало вузьку локалізацію. Але О. О. Тортіка зумів спростувати такі застарілі погляди і на основі залучення даних етнографії, письмових джерел, археології, кліматології та інших дисциплін довів, що Велика Болгарія мала широку локалізацію – територія проживання п'яти болгарських племен охоплювала степи не лише Східного, а й Північного Приазов'я. Такий висновок можна було зробити лише в дослідженні, виконаному на міждисциплінарному рівні. Це був значний прорив у кочівникознавстві. Методика, розроблена О. О. Тортікою, давала можливість аналогічним чином дослідити й інші кочові соціуми. На жаль, кандидатська дисертація так і не була видана окремою монографією.

Однак дуже скоро в науковому житті О. О. Тортіки настав новий етап – у 2002 р. він поступив до докторантури Харківської державної академії культури за спеціальністю “07.00.02 – Всесвітня історія”. Тема докторської дисертації в остаточному варіанті звучала так: “Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи”. Науковим консультантом докторської дисертації було призначено д. і. н., професора В. К. Міхеєва. Як бачимо, за три роки Олександр Олександрович мав підготувати до захисту зовсім нове дослідження та ще на рівні докторської дисертації. Здавалося, що таке не під силу звичайній людині. Проте О. О. Тортіка з цим успішно впорався.

У цей період, у 2003–2006 рр., зміцніло співробітництво О. О. Тортіки з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Так, майже в кожному номері видань Інституту “Східний світ” та “Сходознавство” ми бачимо його статті. Регулярно також друкувалися його статті у щорічнику “Хозарський альманах”, що виходив під грифом Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського та Харківської філії Міжнародного Соломонового університету. Були надруковані також статті у щорічниках “МАИЭТ (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии)” та “Боспорские исследования”, які видавало Кримське відділення Інституту сходознавства

ім. А. Ю. Кримського. Крім того, О. О. Тортіка був регулярним учасником щорічних III–X Сходознавчих читань А. Кримського, які проводив наш Інститут у Києві з 1999-го по 2006 р. Таким чином, період із 2003-го по 2006 р. був найбільш плодотворним у науковому житті О. О. Тортіки, і значною мірою він був пов'язаний з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Варто зазначити, що за вимогами ВАКУ України для успішного захисту докторської дисертації була потрібна публікація індивідуальної монографії, зміст якої мав би ідентично відбивати основні положення докторської дисертації. Але для цього потрібні були кошти. Саме тому О. О. Тортіка взяв участь у конкурсних програмах, які запровадив фонд ACLS (American Council of Learned Societies) для науковців Східної Європи. Олександр Олександрович вдало пройшов усі конкурси й дістав два престижних гранти від цього фонду (для завершення наукового дослідження та для публікації монографії). Наслідком цього став вихід у Харкові у 2006 році монографії О. О. Тортіки “Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)”. Як і вимагалось, текст монографії ідентично відображав основні положення докторської дисертаційної роботи.

На початку 2007 р. у Спеціалізованій раді Харківського національного університету за спеціальністю “07.00.02 – Всесвітня історія” відбувся захист докторської дисертації О. О. Тортіки “Алано-болгарське населення Північно-Західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи”. Сталося так, що мені випала честь бути додатковим опонентом на захисті цієї дисертаційної роботи.

Актуальність теми дисертаційного дослідження визначалась тим, що археологічні джерела недостатньо використовувались для побудовання історичних висновків і були мало пов'язані з відомими науці даними письмових джерел. Тому рецензована праця стала першим комплексним і спеціальним дослідженням, де на рівні систематизації відомостей опублікованих нарративних та речових джерел було конкретизовано уявлення про історію алано-болгарського населення північно-західної частини Хозарського каганату у VIII–X ст. Це і становило її наукову новизну. Розв'язання цієї проблеми мало велике значення для дослідження не тільки історії України, а й минулого багатьох народів Євразії. Дисертація складалася із п'яти розділів, де висвітлювались різноманітні аспекти проблеми. Проте особливе значення мали висновки до дисертації, згідно з якими без претензії на остаточне охоплення усієї неосяжної сукупності археологічних або контекстних історичних фактів були виявлені основні структурні елементи, історико-географічні орієнтири й базові закономірності історії лісостепового Подоння-Придніччя в хозарський час, наприкінці VII – на початку X ст. Запропоноване дослідження торкнулося різноманітних аспектів життя салтівського населення лісостепового Подоння: матеріальної культури, етнічного складу населення, питань згадок про місцевих алано-болгар у письмових джерелах, характеру економіки, соціальної організації місцевого населення, інтеграції алано-болгар регіону у військово-адміністративну систему Хозарського каганату тощо. Отже, таке комплексне історичне дослідження регіональної спрямованості було проведене вперше. Додамо до цього усне висловлювання одного з офіційних опонентів – доктора історичних наук О. В. Сухобокова: “Людині було поставлено конкретне завдання, яке вона мала виконати у стислий термін. Як бачимо, дисертант із цим успішно впорався, і тому він цілком заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук”. Додамо, що Олег Васильович Сухобоков не дуже любив давати такі схвальні характеристики своїм колегам. Звичайно, захист докторської дисертації О. О. Тортіки був успішним, і вже наприкінці 2007 р. він здобув диплом доктора історичних наук за спеціальністю “07.00.02 – Всесвітня історія”.

І майже відразу після цього у 2008 р. Олександр Олександрович очолив кафедру історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури, де до того працював на посаді доцента. У 2012 р. він здобуває звання професора і згодом переходить на посаду професора цієї кафедри.

Не зважаючи на тиск адміністративної роботи, Олександр Олександрович намагається продовжувати свої наукові дослідження. У виданнях України, Росії та Болгарії ми бачимо його статті, але вже не в такій кількості, як у 2003–2006 рр. Окрім того, він бере участь у декількох престижних міжнародних конференціях. Наприклад, ми бачимо його серед учасників Пашутівських читань у Москві, Бахчисарайських наукових читань пам'яті Є. В. Веймарна тощо.

Займався Олександр Олександрович і науково-організаційною роботою. Так, неодноразово він був одним з організаторів Дриновських читань, що їх проводив Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Але для мене найбільш запам'яталася робота разом з ним у складі редколегії щорічника “Хозарський альманах”, де заступником головного редактора він був до кінця свого життя. Скажемо так, якби не наполегливість Олександра Олександровича, то, скоріш за все, після смерті засновників видання – професора В. К. Міхеєва та професора Б. С. Елькіна – “Хозарський альманах” припинив би своє існування. Але щорічник продовжує виходити до сьогодні. Олександр Олександрович брав дуже активну участь у підготовці 8–12 томів видання.

Після захисту докторської дисертації Олександр Олександрович все частіше починає виступати як офіційний опонент на захистах докторських та кандидатських дисертацій. Так, у березні 2008 р. в Спецраді Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського він виступив як офіційний опонент на захисті дисертації І. В. Отрощенко “Рух за об'єднання монгольських народів у першій половині ХХ ст.”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю “07.00.02 – Всесвітня історія”.

Незважаючи на свій досить молодий вік, О. О. Тортіка залишив після себе значний науковий доробок. Він є автором більше 100 публікацій у наукових виданнях України, Росії та Болгарії. Серед них – індивідуальна монографія, десятки статей. Але Олександр Олександрович вважав, що на цьому не можна зупинятись. В останні роки життя серед його планів було видання монографії, основою для якої стала б його перша дисертація. Окрім того, він бажав присвятити решту свого життя дослідженням різноманітних аспектів історії та культури середньовічних кочівників. На жаль, доля розпорядилася інакше.

Ми завжди пам'ятатимемо Олександра Олександровича також як прекрасну та чуйну людину, бо він повсякчас був готовий надати допомогу в найскрутніших ситуаціях. Це стосувалося і підтримки науковців-початківців, і суто життєвих ситуацій. Олександр Олександрович назавжди залишиться в нашій пам'яті як дуже скромна людина. Як відомо, скромність була окрасою постатей видатних людей. Олександр Олександрович відзначався своєю відданістю науці. Він був лише за правдиве зображення минулого, за істину.

Світлий образ Олександра Олександровича – талановитого вченого і порядної людини, великого трудівника, справжнього лицаря науки без страху та докору, якому притаманне було багатогранне обдарування і який до останніх днів свого життя був відданий науці, – назавжди залишиться в нашій пам'яті.

О. Б. Бубенок